

Сумна, гнітюча мемуарна література. Артист чи вчений, політик чи полководець вступають у життя сповнені честолюбних задумів, потужних і завойовницьких вольових Імпульсів — сама мобільність. Просуваються вгору, долають перешкоди, розширяють сферу впливів і, озброюючись досвідом і великим числом друзів, дедалі плідніше й дедалі легше йдуть — етап за етапом — до своєї мети. Це триває десяток років, іноді два, три десятки. А потім...

Потім уже — втома, потім уже — лише крок за кроком, наполегливо, в раз обраному напрямку, вже зручнішим, уторованішим шляхом, з меншим запалом і болісним відчуттям, що не так, що надто мало, що куди важче в самотині, що додається лише сивина і стає більше зморщок на раніше гладенькому завязтому чолі, що око не таке гостре, кров біжить повільніше, а ноги ледве несуть.

Що ж? Старість!

Один опирається їй і, зрозумівши все, хоче як замолоду й навіть швидше, сильніше, щоб устигнути. Ошукується — обороняється — бунтує — борсається. Інший у сумній покорі починає не тільки зупинятись, а й відступати.

"Вже не можу.— Не хочу й пробувати.— Не варто. Вже не розумію. О, якби повернули мені урну спопелілих років — енергію, витрачену на блукання, марнотратний розмах давніх сил..."

Нові люди, нове покоління, нові потреби. Вже і його дратують і він дратує — спочатку недостатнє розуміння, а потім уже одне непорозуміння. Їхні жести, їхні кроки, очі, білі зуби й гладенький лоб, хоч вуста й мовчать...

Геть усе довкола,— і земля, і ти сам, і зоря твоя,— кажуть:

"Годі... Твій кінець... Тепер ми... Ти біля межі... Ти кажеш, що ми так... А ми й не сперечаємося — тобі краще знати, ти ж досвідчений, але дай спробувати самотійно".

Такий порядок життя. Так і людина, і звірі, певне, так і дерева, а хто знає, може, навіть і каміння.

Їхня тепер воля, сила і час.

Твоя тепер старість, а завтра — немічність.

І все швидше обертаються стрілки на циферблаті.

Камінний погляд сфінкса ставить вічне запитання:

"Хто вранці на чотирьох ногах, опівдні бадьоро на двох, а ввечері на трьох?"

Ти! Зіпершись на палицю, дивишся, як гасне холодне призахідне проміння.

Ану, спробую в своїй автобіографії інакше. Можливо, і добра думка, можливо, і вийде вдало, можливо, так і треба.

Коли копаєш криницю, починаєш не з самого дна: спершу забираєш широко верхній шар, відкидаючи землю, лопату за лопатою, не знаючи, що нижче, скільки переплетеного коріння, які там перешкоди й перепони, скільки важкого, закопаного іншими і тобою, забутого каміння і різних твердих предметів.

Рішення прийнято. Стане сил почати. А взагалі, чи буває коли зовсім завершена робота? Плюнь на долоню. Взявся. Сміливіше!

— Раз-два, раз-два...

— Боже поможи, дідусю! Що це ти задумав?

— Сам бачиш... Шукаю підземні джерела, відкопую чисту холодну водну стихію — воскрешаю спогади.

— Допомогти тобі?

— О ні, мій любий, тут уже кожен мусить сам. Ніхто не прийде на виручку й не замінить. Усе інше — разом, якщо віриш іще в мене й цінуєш, але цю останню мою роботу — я сам.

— Му, дай тобі бог щастя!

Отак воно...

[...]

Гріються на сонечку два діди.

— Ану, скажи, старий шкарбане, як це вийшло, що ти ще живий?

— Ого-го, я вів солідне, розважливе життя, без потрясінь і без крутих поворотів. Не курю, не п'ю, в карти не граю, за жінками не бігаю. Не голодую, не перевтомлююсь, не поспішаю й не ризикую. Все завжди вчасно, в міру. Серце своє я не терзав, легені не напружував, голову не сушив. Помірність, спокій, розважливість. От і живу.

Ну а другий?

— А я трохи інакше. Завжди там, де дістаються гулі й синці. Ще шмаркачем був, а вже перший бунт і перестрілка. А ночі безсонні були, і

тюрми — стільки, скільки треба зазнати парубійку, щоб угомонитись. Ну а потім війна. Так собі війна. Шукати довелося її далеко, за горами, за Уралом, та за морем, за Байкалом. Через татар, киргизів, бурятів аж до китайців... Докотився я до маньчжурського села Таолайджао, і знову революція. Потім нібито перепочинок настав. Горілку пив, ясно, та й життя не раз — не зім'ятий аркуш — на карту ставив. Тільки от на дівчат часу не вистачало. Якби ще вони не стерви були, а то ж захланні, на ночі ласі, та й дітей народжують... паскудний звичай. Раз і зі мною це сталося. На все життя оскома. Годі з мене цього — і погроз, і сліз. Цигарок викурив без ліку. І вдень, і під час нічних роздумів і суперечок димів мов димар. І немає в мені жодної здорової місцинки. Спайки та болі, грижі та шрами. Весь розповзаюсь, ледве скриплю, а от суну вперед, живу. Та ще як живу! Знають про це ті, хто поперек дороги стає. Штурхону тільки так. І тепер, буває, ціла банда від мене кидається. А втім, є в мене і союзники, і друзі.

— І в мене діти, онуки є. А у вас, друже?

— А в мене їх двісті душ.

— Ох, і зух же!..

[...]

Туристи знайшли вихід: фотографія. Вже давно й кінострічка. Ростуть діти й молодь, котрі можуть побачити свої перші невмілі кроки.

Незабутнє видовище спальні, яка прокидається. Обважнілі погляди і рухи чи раптовий стрибок з постелі. Цей протирає очі; цей обтирає рукавом сорочки кутики рота; цей пошкрябує вухо, потягується і, тримаючи в руці якусь частину одягу, завмирає, втупившись в одну точку.

Жваво, флегматично, спритно, незграбно, впевнено, несміливо, точно, недбало, свідомо або автоматично.

Це — тести: зразу видно, який хлопець і чому в нього так завжди чи саме сьогодні.

Лектор коментує фільм:

"Прошу, придивіться уважно,— водить він указкою, ніби по карті.— Недружелюбні погляди цих двох праворуч свідчать про те, що вони не люблять один одного і ліжка їхні не повинні стояти поряд.

Примружування очей он того — певний доказ короткозорості.

Не вірте у витривалість цього малюка: відчувається напруження, перебої в темпі, паузи при очевидному, здавалося б, поспіху. Можливо, він побився об заклад, попередив і біжить наввипередки он з тим, ліворуч, на якого раз у раз поглядає.

А цьому я пророчу поганий день. Під час умивання, прибирання постелі чи ранкового снідання, за хвилину або за годину він посвариться, поб'ється, нечемно відповість вихователеві".

Ми стояли вдвох біля вікна, коли набиралася нова партія "подвійного бою".

Шляхетна, лицарська гра!

Десятирічний спец був моїм лектором:

"Оцього зразу виб'ють, він стомився. А цей тільки наполовину розійшовся. Того відсіють. А в цього, видно, очі на потилиці, дивиться праворуч, а б'є ліворуч. Цей навмисне піддається, хоче вибити цих двох. А цей образиться, посвариться, розржумсається".

Якщо пророцтво не збудеться, мій спец знає і пояснює мені чому.
Тому що, коли оцінював, він не врахував:

"Він грає так тому, що вчора вибив шибку, от і боїться. Цьому сонце в очі, а той не звик до м'яча, м'яч надто твердий. А в того нога болять. Цим блискучим ударом він завдячує товаришеві: той йому завжди допомагає".

Спец читає гру, немов музикант партитуру, пояснює рухи, наче шахові ходи.

Якщо я в цьому щось тямлю, то завдячую цим моїм самовідданим учителям. Які вони терплячі й доброзичливі і який я нездібний і невмілий учень!

Нічого дивного: мені було понад сорок, коли в нас з'явився футбол, а вони почали повзати з футбольним м'ячем під пахвою.

П'ять товстих томів:

1. Звичайна гра в м'яч.
2. Гра в м'яча ногами (футбол).
3. "Подвійний бій".
4. Психологія і філософія гри в м'яч.
5. Біографія, інтерв'ю. Змалювання знаменитих ударів м'ячем, матчів, спортивних майданчиків.

І сто кілометрів кінострічки.

Не дратуюсь, не виходжу з рівноваги, не серджусь і не обурююсь, якщо я наперед знаю реакцію.

Сьогодні клас буде неспокійний, тому що перше квітня — спека — через три дні екскурсія — через тиждень свято — у мене голова болить.

Пригадую виховательку з великим стажем роботи, яка обурювалася, що в хлопчиків так швидко відростають чуби, і пригадую молоденьку бурсистку, яка починала звіт про чергування по вкладанню дівчаток спати із зауваження:

"Дівчатка сьогодні були нестерпні. О дев'ятій годині ще шум і галас. О десятій годині ще шепіт, хихоньки. А все тому, що начальниця дала мені прочуханки — що я була зла — що я квапилася — що завтра в мене семінар — що в мене поділися кудись панчохи — що одержала поганого листа з дому".

Хто-небудь скаже:

"Яка ціна фільму, коли діти знають, що їх знімають?"

А воно ж простіше простого.

Кінокамера стоїть постійно. Оператор у різні часи знімає в різних напрямках порожнім апаратом. Дітям обіцяють показати фільм, коли буде готовий, та завжди щось не вдається. Знімають безліч разів набридливих, неприємних, непопулярних дітей і нецікаві сцени. Жодного разу не кажуть дітям, щоб були природними, дивилися туди, а не сюди, "займалися своїми справами". Раз у раз засвічують і гасять юпітери. А то переривають гру і влаштовують обтяжливу репетицію.

Підвищена цікавість змінюється роздратуванням. Нарешті зйомку перестають помічати. За тиждень, за місяць. А втім, я це даремно пишу. Мабуть, так усі роблять — інакше й бути не може.

Вихователь, який не знає цього, просто нездара і кретин, якщо не розуміє.

У майбутньому кожен вихователь стане стенографом і кінооператором.

А парлограф, а радіо?

А епохальні експерименти Павлова?

А той садівник, який шляхом схрещування чи особливого догляду одержує троянди без шипів і "груші на вербі"?

Силует людини у нас уже є — а можливо, і фотографія? Можливо, вже небагато не вистачає? Потрібен лиш здібний і сумлінний ретушер?

[...]

Не відмовляй, якщо дитина просить повторити їй казку ще і ще раз.

Для певної групи дітей, може бути, численнішої, ніж ми думаємо, вистава має складатися з одного лише номера, який неодноразово повторюється.

Один слухач — часто численна і вдячна аудиторія. Не втратиш часу марно.

Старі няньки й пічники — часто кращі педагоги, ніж дипломована вихователька.

Адже й дорослі кричать "біс"!

Біс!

Одна й та сама казка, що без кінця повторюється,— ніби соната, ніби улюблений сонет, ніби скульптура, без якої тобі день не в день, сірий і безбарвний.

Картинні галереї знають маніяків одного експоната.

Мій — "Святий Іоанн" Мурільйо з Віденського музею і дві скульптури Ригера: "Ремесло" та "Мистецтво" в Кракові.

Перш ніж людина остаточно потоне і змириться з неохайністю переживань, вона захищається... страждає, соромиться, що вона інша, нижча від юрби; а можливо, лише з болем відчуває, що самотня і чужа в житті?

[...]

День розпочався із зважування. Травень дав велике падіння. Минулі місяці поточного року непогані, і травень ще не вселяє тривоги. Але до нового врожаю лишалося ще принаймні два місяці. Це напевне. А обмеження властей і додаткові роз'яснення, скупчення народу мають погіршити становище.

Час суботнього зважування дітей — це час сильних відчуттів.

Після сніданку — шкільна нарада.

Сніданок сам по собі теж робота. Після мого грубого листа до однієї сановної особи ми одержали відносно непогане підкріплення у вигляді ковбас, навіть шинки, навіть сотні тістечок.

Ніколи досі не було добре, бо хоч і небагато припало "на носа", а ефект був.

А потім навіть приємна несподіванка у вигляді двохсот кілограмів картоплі.

Є письмові відгуки. Та от притичина. Швидкоплинна дипломатична перемога, поступка, яка легко дісталася, не повинна будити рожевих надій і присипляти пильність.

Персони пробують відігратися — як цього уникнути? Звідки чекати грози? Які й коли зберуться оми, вольти й неони і утворять блискавку чи вихор з пустелі?

Болісне: "Добре я зробив чи погано?" — похмурий акомпанемент безтурботного дитячого сніданку.

Після сніданку, похапцем, ? la fourchette,— вбиральня (про запас, а отже, і це через силу) і збори, а на них — план літньої роботи школи, відпустки й заступництва.

Було б зручно так, як торік. Але складність у тому, що багато змінилося: інакше спальня, чимало дітей прибуло й відбуло, нові переміщення по роботі, одне слово — багато чого інакше. А хотілося б краще.

Після зборів — газета й судові присуди. Викрилися зловживання. Не, кожному хочеться слухати цілісіньку годину про те, хто добре господарював, а хто погано, чого додалося, а чого поменшало, й що треба чекати, й що треба робити. Для новачків газета стане одкровенням.

Проте старожили знають, що так чи інакше, але їм не почути головного, найголовнішого для них. Їх не стосується, і вони не слухають; якщо можна уникнути слухання — чом би й не уникнути?

Зразу після газети — для мене болісної, бо я розумно змиряюсь і вміло не бачу того, чого зручніше не помічати, коли не хочеш насильно, а не можна переконанням — довга розмова з однією дамою, яка пропонувала свого протеже. Така бесіда — серйозне випробування, яке вимагає обережності, люб'язності, рішучості — очманіти можна. Та про це якось іншим разом. Гонг на обід.

Чим цей суботній обід відрізняється від решти — не можу розповісти докладно і теж волію відкласти.

На сьогодні в мене заплановано лише три адреси, три візити. Нібито легко!

1. Відвідати одного мого "вболівальника" після хвороби, на яку він був занедужав.

2. Майже поряд у будинку розмова про дріжджі для дітей.

3. Неподалік зустріч реемігрантів зі Сходу, людей милих і доброзичливих, до яких я маю прихильність.

Так-так.

Перші відвідини — це продовження ранкової суперечки про школу.

І — не застав удома.

"Прошу прийняти запізніле привітання. Я хотів раніше, але не міг".

Мучать думки — так їх багато!

Цей літній чоловік, дивний і нетиповий, учитель середньої школи. Що я про нього знаю? Жодної трипалої розмови, а може, взагалі жодної за весь рік?

Не було часу? Брешу. (Злипаються очі. Не можу. Далєбі, не можу. Прокинусь і закінчу.

"Привіт тобі, чарівна нічна тишо".)

[...]

Кожен заможний чоловік мусить допомагати родичам — братам і сестрам, їхнім дітям і старим батькам. Грошова допомога від п'яти до п'ятдесяти злотих — і так з ранку й до пізнього вечора.

Якщо хтось помирає з голоду, він знайде сім'ю, яка визнає крєвність і забезпечить дворазове харчування; два-три дні він щасливий, не довше тижня,— а потім просить сорочку, черевики, людське житло, трохи вугілля, а потім хоче лікуватися сам, лікувати дружину, дітей — нарешті, не бажає бути жебраком, вимагає роботи, хоче постійного місця.

Інакше й бути не може, але все це викликає таку злість і небажання допомагати, страх і відразу, що добра і вразлива людина стає ворогом сім'ї, людей, самої себе.

Я хотів би вже нічого не мати, щоб вони бачили, що в мене нічого немає, і всьому б кінець.

З обходу я повернувся геть розбитий. Сім відвідин, бесід, сходів, розпитувань. Результати: п'ятдесят злотих і обіцянка скластися по п'ять злотих у місяць. Можна тут утримувати двісті чоловік?!

Лягаю спати в одежі. Перший жаркий день. Не можу заснути, а о дев'ятій годині вечора так звана виховна нарада. Іноді хтось загориться і

тут-таки відступає (не варто). Іноді якесь несміливе зауваження (тільки так, для виду). Церемонія триває годину. Проформи дотримано: з дев'ятої до десятої. Ясна річ, перебільшую...

Мабуть, це я вперше забув, що живу в десятому семилітті життя, 7 × 9.

З величезною тривогою я чекав 2 × 7. Можливо, саме тоді я почув про це вперше.

Циганська сімка, сім днів тижня. Чому не переможна десятка давніх часів (число пальців)?

Пригадую цікавість, з якою я чекав, щоб вибило дванадцять годин ночі. Повинна була настати ця зміна.

Був там якийсь скандал з гермафродитною. Я не певен, чи було це саме тоді. Не знаю, чи боявся я, що можу прокинутись дівчинкою. Якби так сталося, я вирішив би приховати факт будь-якою ціною.

Тепер — 7 × 10, а я — 7 × 9. Якщо я простежу своє життя, сьомий рік приніс усвідомлення моєї цінності. Я є. Я важу. Значу. Мене бачать. Я зможу. Я буду.

Чотирнадцять років. Дивлюся. Спостерігаю. Бачу... Очі в мене мали розплющитися. І вони розплющились. Перші думки про реформи виховання. Читаю. Перші тривоги, неспокої. То мандрівка і романтичні пригоди, то тихе сімейне життя, дружба (любов.) зі Стасем. Основна мрія з багатьох-багатьох інших: він ксьондз, а я лікар у тому ж маленькому містечку. Я розмірковую про любов; доти я тільки відчував — любив. З семи й до чотирнадцяти я безперервно був закоханий у ту чи іншу дівчинку. Цікаво, що я багатьох запам'ятав. Дві сестри з парку, двоюрідна сестра Стаха (дідусь — італієць), ти в жалобі, Зося Калхорн, Анелька, Іренка з Наленчова, Стефця, для якої я рвав квіти з клумби біля

фонтана в Саксонському саду. Тут же маленька канатоходка, я ще оплакував її тяжку долю. Я любив тиждень, місяць, іноді два-три місяці. Одну я хотів би мати сестрою, другу — дружиною, сестрою дружини... Любов до Мані з чотирнадцятого року мого життя (влітку у Ваврі) була складовою частиною цього (...) почуттів, які по черзі то заколисували мене, то приголомшували. Світ, сповнений інтересу, перебував уже не поза мною. Тепер він був у мені. Я існую не для того, щоб мене любили і мною захоплювалися, а щоб самому діяти і любити. Не обов'язок навколишніх мені допомагати, а я сам зобов'язаний піклуватися про світ і людину.

3 × 7. На моєму сьомому році — школа, на чотирнадцятому — релігійна зрілість, на двадцять першому — армія. Мені було тісно вже давно. Тоді мене сковувала школа. Тепер мені тісно взагалі. Я хочу завойовувати, боротися за нові простори.

(Можливо, цю думку мені подало 22 червня, коли після найдовшого дня в році починає щодня коротшати на три хвилини сонця. Непомітно й невловимо, але незмінно на три хвилини, і знову на три день коротший. Я співчуваю старості і смерті, тепер я вже менше в собі впевнений і сам починаю боятись. Треба багато завоювати і зробити, щоб було з чого втрачати. Можливо, саме тоді зубний лікар видирає в мене перший постійний зуб, який уже не виросте. Мій бунт не проти соціальних умов, а проти закону природи визрів. Стань на коліно, цілься і стрілай.)

4 × 7. Потреба в бездоганній діяльності на своїй власній ділянці. Я хочу вміти, знати, не лінуватись, не помилятись. Я мушу бути добрим лікарем. Виробляю власний зразок. Не хочу наслідувати визнаних авторитетів. (Усе було тоді інакше. І тепер ще бувають хвилини, коли я відчуваюсь юним,— переді мною великий шмат життя, варто планувати й починати! У другому і вже, без сумніву, в третьому семилітті я відчувався хвилинами таким старим, що вже все одне й те саме, що вже надто пізно, не варто. Воістину, життя — вогонь: пригасає, хоч маса налива, або здійметься раптом снопом іскор і яскравим полум'ям, коли зовсім було

перегоріло. І гасне. Жаркий осінній день і свідомість, що це вже останній холодний липневий ранок.)

5 × 7. Я виграв у життєвій лотереї. Мій номер уже випав. Ставка — рівно стільки, що в цьому розиграші не програю (якщо не ризикну знову). Це добре: я міг і програти. Зате втратив шанс на головний виграш, значний виграш — шкода! Мені справедливо повернули те, що я втратив. Безпечно. Але сіро — шкода.

Від самотності не боляче. Ціную спогади. Шкільний товариш — приємна бесіда за склянкою чорної кави у випадковій затишній кондитерській, де ніхто не заважатиме.

Не шукаю друга — знаю, не знайти. Не прагну знати більше ніж належить. Я уклав з життям угоду: не будемо заважати одне одному. Не личить видряпувати очі, та й марна річ. Здається, в політиці це звуть: розмежувати сфери впливу. Звідсіль і досіль — не далі, не вище. Ти і я.

6 × 7. А бути може? Вже чи ще є час? Це залежить від... Зведемо баланс. Маю, мушу. Якби можна було знати, скільки ще років, коли кінець? Смерті я ще не відчуваю в собі, але вже думаю про неї. Коли кравець шиє мені новий костюм, я не кажу: це останній, та ось ці письмовий стіл і шафа, мабуть, переживуть мене. Так без ексцесів і сюрпризів... Будуть і суворі й м'які зими, й дощові та спекотні літа. І приємна прохолода, і бурі, і курява. І я казатиму: десять, п'ятнадцять років не було такого граду, такої повені. Пригадую подібну пожежу: я тоді був ще молодий, мені було — зараз скажу — студентом я тоді був чи школярем?

7 × 7. Що таке, власне, життя, щастя? Аби не було гірше, аби лиш так, як зараз. Дві сімки зустрілись і гречно розкланялись, раді, що саме так, і саме тут, і за таких обставин. Газета — зовні лише безглузде читання. Та навіть хай і так. Без газети не можна. Тут і передові, і уривки з повісті, і некрологи, і театральні рецензії, і повідомлення з суду. Кіно —

новий фільм. Нова повість. Дрібні пригоди і дрібні оголошення... Все це не так цікаво, як різноманітно. Хтось попав під трамвай, хтось щось винайшов, у цього шубу вкрали, друкарську машинку, або продає піаніно, чи шукає три кімнати з усіма вигодами. Широке русло Вісли, яка величаво котить свої хвилі, саме такої, як під Варшавою. Моє місто, моя вулиця, моя крамниця, де я завжди купую, мій кравець, моє — і це найголовніше — місце роботи.

Аби не гірше. Якби можна було б сказати сонцю "зупинись", то це, певне, зараз. (Є такий трактат — "Про найщасливіший час життя" — і хто б повірив? — Карамзіна. Ох, і набрид же він нам у російській школі).

$7 \times 8 = 56$. Як роки промайнули! Саме промайнули. Тільки вчора було 7×7 . Нічого не прибуло й не віднялося. Яка величезна вікова різниця: сім і чотирнадцять, чотирнадцять і двадцять. А для мене той, кому 7×7 , і той, кому 7×8 ,— однолітки.

Прошу, зрозумійте мене правильно. Немає двох геть однакових листків, крапель, піщинок. У цього більше лисини, а в того сивини. У цього вставні зуби, а в того самі коронки. Цей в окулярах, той глухуватий. Цей міцніший, той ледве ноги волочить.

Та я кажу про семиліття.

Знаю: можна поділити життя і на п'ятиліття — і теж зійдеться. Знаю: умови життя. Багатство, бідність. Успіх, турботи. Знаю, війна, війни, катастрофи. Та й те відносно. Одна літня особа мені сказала: "Розбестила мене війна, потім важко було знову звикати". Навіть нинішня війна багатьох розбещує. І немає, здається, нікого, хто б вважав, що брак сил, здоров'я, енергії — не через війну, а через оці самі 7×8 і 7×9 .

Які нестерпні сни! Вчора вночі: німці, а я без пов'язки у недозволений час у Празі[1]. Прокидаюсь. І знову сон. У поїзді мене переводять до купе, метр на метр, де вже є кілька євреїв. Цієї ночі знову мерці. Мертві тіла

маленьких дітей. Одна дитина в шапку. Друга, з обідраною шкірою, на нарах у мервецькій, явно дихає. Новий сон: я на хитливій драбині, високо, а батько знову й знову тицяє в рот шматок торта, великий, такий собі з глазур'ю і з родзинками, а те, що в роті не вміщається, розкришене, кладе в кишеню.

У найстрашнішому місці прокидаюсь. Чи не є смерть таки пробудженням у момент, коли, здавалося б, уже немає виходу?

"Кожен може знайти ці п'ять хвилин, щоб померти",— читав я десь.

[...]

21 липня 1942 р.

Завтра мені виповнюється шістдесят три чи шістдесят чотири роки. Батько кілька років не оформляв мені метрику. Я пережив через це ряд тяжких хвилин. Мама називала це недбалістю, гідною покарання: як адвокат, батько мав би не зволікати з цим питанням.

Я звусь по дідові, а ім'я дідове Герш (Гірш). Батько мав право назвати мене Генриком, бо ж сам він одержав ім'я Юзеф. Та й решту дітей дід назвав християнськими іменами: Марія, Магдалина, Людвіг, Якуб, Кароль. І все таки батько вагався і зволікав.

Я мушу присвятити батькові багато місця: я реалізую в своєму житті те, до чого він сам прагнув і до чого так болісно протягом стількох років прагнув дід.

І мати. Та про це потім. Я — і мати, і батько. Знаю це й тому багато розумію.

Прадід мій був склярем. Я радий: скло дає людям тепло і світло.

Тяжка це річ — народитись і навчитися жити. Мені лишилося куди легше завдання — померти. Після смерті знову може бути тяжко, та про це не думаю. Останній рік, останній місяць чи година.

Хотілося б померати, зберігаючи присутність духу та в повній свідомості. Не знаю, що я сказав би дітям на прощання. Хотілося б тільки: вони вільні самі обирати свій шлях.

Десята година. Постріли: два, залп, два, один, залп. Можливо, це саме моє вікно погано затемнене.

Але я не перестаю писати.

Навпаки, думка (окремий постріл) працює швидше.

[...]

4 серпня 1942 р.

1

Я полив квіти, бідні квіти дитбудинку, квіти єврейського дитбудинку. Пересохла земля зітхнула.

До моєї роботи придивляється вартовий. Чи сердить його, чи зворушує ця мирна праця о шостій годині ранку? Вартовий стоїть і дивиться. Широко розставив ноги.

2

Марні намагання повернути Естерку. Я не був певен, чи на випадок успіху я прислужусь їй чи зашкоджую.

— Де вона попалась? — питає хтось.

Може бути, не вона, а ми попалися (що лишаємось)?

3

Я написав до комісаріату, щоб вислали Адзя: недорозвинений і злісно недисциплінований. Ми не можемо через якісь його витівки ризикувати дитбудинком. (Колективна відповідальність).

4

На Дзельну поки що одну тонну вугілля — до Рози Абрамівни. Хтось питає, чи в безпеці там вугілля.

У відповідь усміхаюсь.

5

Похмурий ранок. Пів на шосту.

Нібито й нормально почався день. Кажу Ганні:

— Доброго ранку.

Вона відповідає здивованим поглядом.

Прошу:

— Ну, всміхнися ж!

Бувають бліді, зниділі, сухотні усмішки.

Пили ви, панове офіцери, щедро й смачно — це за кров; у танці подзенькували орденами, салютуючи ганьбі, якої ви, сліпці, не бачили, точніше, вдавали, що не бачите.

Моя участь у японській війні. Поразка — крах.

У європейській війні: поразка — крах.

У світовій війні.

Не знаю, як відчувається і чим відчуває себе солдат переможної армії...

Часописи, в яких я співробітничав, закривались, розпускалися — банкрутували.

Видавець мій, розорюючись, вкоротив собі життя.

І все це не тому, що я єврей, а що народився на Сході.

Сумна могла б бути втіха, що й пишному Заходу кепсько.

Могло бути, та не стало. Я нікому не бажаю зла. Не вмію. Не знаю, як це робиться.

"Отче наш, іже єси на небесі..."

Молитву цю виліпили голод і недоля.

Хліба щоденного.

Хліба.

Адже те, що я переживаю, було. Було.

Продавали речі й одяг за літр гасу, за кілограм крупи, за чарку горілки.

Коли один юнак, поляк, по-дружньому питав мене в комендатурі, як я вибрався з блокади, я спитав, чи не міг би він "що-небудь" у справі Естерки.

— Звичайно, ні.

Я поспішив сказати:

— Дякую на доброму слові.

Ця подяка — безкровне дитя злигоднів і приниження.

10

Я поливаю квіти. Моя лисина у вікні така добра ціль.

У нього гвинтівка. Чому він стоїть і дивиться?

Немає наказу.

А може, бувши цивільним, він був сільським учителем, може, нотаріусом, підмітальником вулиць у Лейпцігу, офіціантом у Кельні?

А що він зробив би, коли б я кивнув йому головою? Помахав по-дружньому рукою?

Може, він не знає, що все так, як є?

Він міг приїхати лише вчора, здаля...

[1] Район Варшави.